

Religious and Political Perspectives in Sasanian Iran

Mohammad Hamed. Khodakarami¹, Ameneh. Zaheri Abdollahvand^{1*}, Vida. Naddaf²

¹ Department of Ancient Culture and Languages, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

² Department of Ancient Iranian Culture and Languages, Ha.C., Islamic Azad University, Hamedan, Iran

* Corresponding author email address: zaheriameneh723@gmail.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Khodakarami, M. H., Zaheri Abdollahvand, A., & Naddaf, V. (2026). Religious and Political Perspectives in Sasanian Iran. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 5(4), 1-23.

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

The Sasanian period (224–651 CE) represents the culmination of the interconnection between religion and politics in Iranian history, a period in which religious authority and royal legitimacy shaped the structure of governance within the framework of Zoroastrian teachings and related religious traditions such as Mithraism, Manichaeism, and Mazdakism. Drawing on textual sources (Pahlavi texts, rival religious writings, and classical sources) and archaeological evidence (rock reliefs, numismatics, and architecture), the present study examines the development of the interaction between religion and politics from the beginning of the reign of Ardashir I to the fall of the Sasanian Empire. It demonstrates how conceptions of divine authority and cosmic order, which initially functioned as sources of political unity, contributed in the late Sasanian period to the disintegration of the political structure due to ideological rigidity and socio-religious challenges. This article examines religious and political perspectives during this period and seeks to explain the formation of Sasanian royal ideology on the basis of Zoroastrianism, the role of the concept of “divine glory” (xwarrah) in legitimizing royal authority, and the position of the Zoroastrian priesthood within the political system. In addition, the religious policies of the Sasanians toward religious minorities, including Manichaeans, Christians, and Jews, and the social and political consequences of these policies are analyzed. Finally, the study addresses the religious and political factors that contributed to the decline and fall of the Sasanian Empire. The findings indicate that although the religious legitimization of kingship initially served as a source of stability and cohesion, in the long term it became a factor contributing to the weakening of the empire by imposing social and political constraints and intensifying tensions with religious minorities. Drawing on historical sources and authoritative scholarship, this article provides a comprehensive analysis of the relationship between religion and politics during the Sasanian period.

Keywords: Sasanians, Zoroastrianism, divine glory (xwarrah), political legitimacy, Zoroastrian priesthood, religion and state.

EXTENDED ABSTRACT

The Sasanian Empire (224–651 CE) represents one of the most significant periods in Iranian history for examining the structural interdependence of religion and politics. From the establishment of the dynasty under Ardashir I, the Sasanian state sought to distinguish itself from its Arsacid predecessors by constructing a more centralized political order grounded in a religiously articulated conception of kingship. Zoroastrianism gradually assumed a privileged position in this ideological framework, while royal authority was represented as operating in accordance with the divine order established by Ahura Mazda. The Sasanian king was therefore not merely a secular ruler but a guardian of cosmic, moral, and political order, whose legitimacy was linked to the possession of divine glory, or *xwarrah*. This concept provided a theological basis for political obedience and placed kingship within a broader cosmological structure in which justice, truth, hierarchy, and social stability were interpreted as manifestations of divine order (Boyce, 1979; Daryaee, 2009; Samiei, 1999). Numismatic evidence, royal inscriptions, monumental reliefs, and Pahlavi texts demonstrate the extent to which royal and religious imagery were integrated in the political culture of the period. Sasanian rulers employed titles, crowns, sacred symbols, and investiture scenes to communicate their connection with divine authority and to portray imperial power as legitimate, ordered, and cosmically sanctioned (Gignoux, 1983; Göbl, 1968). At the same time, this ideological system was neither completely uniform nor static. The Sasanian world included diverse regional, social, and religious communities, and its political structure had to negotiate the competing influence of aristocratic houses, Zoroastrian clergy, military elites, Christians, Jews, Manichaeans, and other religious currents. Consequently, the history of the Sasanian state can be interpreted as a continuing process of negotiation between ideological centralization and the practical necessity of religious and social accommodation (Christensen, 1944; Daryaee, 2015).

The theoretical relationship between religion, political authority, and legitimacy in the Sasanian period was most clearly expressed through Zoroastrian cosmology and the concept of *asha*, understood as truth, righteousness, order, and the proper arrangement of creation. Political power was legitimate insofar as it was perceived as defending this divinely ordained order against disorder, falsehood, rebellion, and social fragmentation. The concept of *xwarrah* complemented this political theology by presenting legitimate kingship as the earthly manifestation of a divine or cosmic favor bestowed upon the rightful ruler. In this context, royal success in warfare, justice, prosperity, and the preservation of territorial integrity could be interpreted as evidence that the king retained divine glory, whereas political failure could raise questions about his legitimacy (Boyce, 1975; Gnoli, 1989). The institutionalization of Zoroastrianism also enhanced the political significance of the priesthood. Senior clerical figures, especially powerful priests such as Kartir, participated not only in ritual and doctrinal matters but also in defining religious orthodoxy, regulating competing communities, and reinforcing the ideological boundaries of the state (MacKenzie, 1989; Malekzadeh, 2013). Nevertheless, royal and clerical interests were not always identical. Kings occasionally used religious diversity strategically, supported non-Zoroastrian figures, or balanced the clergy against aristocratic factions when political circumstances required it. This tension reveals that the relationship between religion and monarchy should not be reduced to a simple model of clerical domination. Rather, religion functioned as both a legitimizing resource and an institutional field in which competing centers of power negotiated influence. The Sasanian state's ideological strength derived from its ability to present political hierarchy as part of a sacred order, but this

same integration of religious orthodoxy and state authority created the potential for rigidity when new social and religious movements challenged the established structure (P. Karimi, 2016; Velayati, 2009).

The significance of religious plurality becomes particularly evident in the cases of Mithraic traditions, Manichaeism, and Mazdakism, each of which interacted differently with Sasanian political ideology. Mithra, deeply associated in Iranian tradition with covenant, loyalty, light, truth, and justice, retained important symbolic significance even after the institutional consolidation of Zoroastrianism. Mithraic concepts could be incorporated into the political and military culture of the empire, especially through ideas of oath-taking, loyalty to the sovereign, and the sacred character of political commitment (Gignoux, 1983; A. Karimi, 2016). Such concepts reinforced the moral foundations of military discipline and bureaucratic allegiance by transforming loyalty to the king into more than a pragmatic obligation. In contrast, Manichaeism represented a much more direct challenge to the ideological exclusivity of the Zoroastrian establishment. Mani developed a universal religious system based on radical dualism, the cosmic opposition between light and darkness, and the liberation of spiritual light from material existence. During the reign of Shapur I, Mani appears to have enjoyed a period of relative tolerance and even access to the royal court, suggesting that early Sasanian policy could be flexible when religious innovation served political or intellectual purposes (Christensen, 1944; Henning, 1949). However, the increasing influence of Zoroastrian clergy, especially under Kartir, transformed this relationship. Manichaeism came to be regarded as both a theological deviation and a political threat because its universalism, transregional missionary structure, and independent religious authority challenged the ideological monopoly of the state-supported religious establishment (Boyce, 1979; MacKenzie, 1989). The persecution of Mani and his followers therefore demonstrates how religious difference became politically dangerous when it threatened the institutional boundaries of royal and clerical authority.

Mazdakism constituted an even more profound social and political challenge because it combined religious reinterpretation with demands that directly affected the distribution of property, privilege, and power. The movement emerged in a context of severe social inequality, concentration of land, fiscal pressure, aristocratic privilege, and growing dissatisfaction among lower social groups. Mazdak's teachings have been interpreted as drawing upon Iranian religious traditions while also reflecting elements of dualistic thought associated with Manichaean cosmology. Yet unlike Manichaeism, which emphasized spiritual liberation and ascetic discipline, Mazdakism translated religious and ethical ideas into a program of social reform. It challenged excessive accumulation of wealth, aristocratic monopoly, and the unequal distribution of resources, thereby threatening both the economic power of the nobility and the institutional interests of the Zoroastrian clergy (Pourshariati, 2008; Zaehner, 1955). The initial support of Kavad I for the movement can be interpreted politically, as an attempt to weaken entrenched aristocratic and clerical factions and reinforce royal authority. However, once the movement developed broader social implications and became capable of destabilizing the traditional hierarchy, the monarchy withdrew its support. Under Khosrow I, the Mazdakites were subjected to severe repression, and the traditional political and religious order was reasserted (Christensen, 1944; Frye, 1984). The suppression of Mazdakism illustrates a central contradiction within Sasanian political theology: while the state claimed to embody justice and cosmic order, the defense of hierarchical privilege could generate social conditions that undermined the moral foundations of that very legitimacy. The later administrative and fiscal reforms associated with Khosrow I may therefore be understood in part as an effort to restore political stability by

addressing some of the structural pressures that had contributed to the appeal of radical social reform (Daryaei, 2009; Pourshariati, 2008).

The position of Christians and Jews further demonstrates the complex interaction between religion, political loyalty, and imperial strategy. Christianity expanded significantly in the western territories of the Sasanian Empire, particularly in Mesopotamia, where Christian communities developed substantial ecclesiastical institutions. Because the Roman and later Byzantine Empire adopted Christianity as an official imperial religion, Sasanian rulers often viewed Christian populations through the lens of geopolitical rivalry. At times, Christians were suspected of political sympathy with Rome and therefore faced persecution, especially during periods of intense military conflict. At other times, however, the development of a distinct Church of the East reduced the perception that all Christians represented Roman political interests and allowed greater accommodation within the Sasanian state (Howard-Johnston, 1995; Labourt, 1904). Jewish communities, by contrast, occupied a different political position. Their longstanding presence in Mesopotamia and Iran, combined with the absence of an external Jewish imperial rival comparable to Byzantium, often provided conditions for greater continuity and institutional development. Jewish intellectual and religious life in Babylonia flourished under Sasanian rule, despite variations in royal policy and local circumstances (Neusner, 1981). These examples show that Sasanian religious policy was neither uniformly tolerant nor consistently persecutory. Instead, it was shaped by political expediency, internal stability, military rivalry, clerical influence, and the perceived relationship between religious identity and political loyalty. Periods of strong clerical influence tended to encourage stricter definitions of orthodoxy, whereas periods of political crisis could produce either repression or pragmatic accommodation. Thus, the treatment of religious minorities reveals the broader logic of Sasanian governance: religious diversity was acceptable so long as it did not threaten political unity, royal authority, or the ideological primacy of the state-supported order (Boyce, 1982; Daryaei, 2015).

In conclusion, the political and religious structure of the Sasanian Empire was founded upon a deeply integrated conception of sacred kingship, cosmic order, and institutional hierarchy. This integration initially contributed to political cohesion, dynastic legitimacy, and the creation of a powerful imperial identity capable of sustaining a centralized state across a vast and culturally diverse territory. Zoroastrian concepts of divine order and royal glory provided a strong ideological vocabulary through which monarchy, social hierarchy, law, warfare, and public morality could be connected within a single political framework. At the same time, the very strength of this system created structural limitations. As clerical authority became increasingly institutionalized and religious legitimacy became more closely tied to political power, alternative religious movements and social reform currents were more easily interpreted as threats to the state itself. The suppression of Manichaeism and Mazdakism, the fluctuating treatment of Christian communities, and the political management of religious diversity demonstrate that the Sasanian state continuously struggled to balance ideological unity with social and religious plurality. In the long term, the rigidity of the established hierarchy, persistent aristocratic and clerical privilege, internal competition, and repeated military pressures reduced the flexibility of the imperial system. The Sasanian experience therefore illustrates a broader historical pattern in which religious legitimation can simultaneously strengthen and constrain political authority. Religion provided the monarchy with a powerful language of unity, justice, and divine sanction, yet when this language became inseparable from an inflexible social and institutional order, it could also intensify political exclusion and social tension. The collapse of the Sasanian Empire should consequently be understood not as the result of a single

religious or political cause, but as the outcome of interacting ideological, social, institutional, and geopolitical pressures. Its legacy, however, remained influential long after the fall of the dynasty, particularly in Iranian conceptions of kingship, justice, sacred authority, ethical governance, and the enduring tension between religious legitimacy and political reform.

نگرش دینی و سیاسی در ایران دوره‌ی ساسانی

محمد حامد خداکرمی^۱، آمنه ظاهری عبدالله‌وند^{۱*}، ویدا نداف^۲

۱. گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: zaheriameneh723@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

خداکرمی، محمد حامد، ظاهری عبدالله‌وند، آمنه، و نداف، ویدا. (۱۴۰۵). نگرش دینی و سیاسی در ایران دوره‌ی ساسانی. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۵(۴)، ۱-۲۳.

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

دوره‌ی ساسانیان (۲۲۴-۶۵۱ م) نقطه‌ی اوج هم‌پیوندی دین و سیاست در تاریخ ایران است؛ جایی که اقتدار مذهبی و مشروعیت پادشاهی در چارچوب آموزه‌های زرتشتی و آیین‌های هم‌ریشه چون مهر، مانی و مزدک، ساختار حکمرانی را رقم زدند. پژوهش حاضر با اتکای بر منابع متنی (متون پهلوی، متون دینی رقیب، و منابع کلاسیک) و شواهد باستان‌شناختی (سنگ‌نگاره‌ها، سکه‌شناسی و معماری)، سیر تعامل دین و سیاست را از آغاز سلطنت اردشیر بابکان تا سقوط ساسانیان بررسی می‌کند و نشان می‌دهد چگونه برداشت قدرت الهی و نظم کیهانی که در ابتدا عامل وحدت سیاسی بود، در اواخر دوره به دلیل تصلب ایدئولوژیک و چالش‌های اجتماعی-دینی، سبب فروپاشی ساختار شد. این مقاله به بررسی نگرش دینی و سیاسی در این دوران پرداخته و سعی دارد تا چگونگی شکل‌گیری ایدئولوژی شاهی ساسانی بر پایه دین زرتشتی، نقش مفهوم «فرّه ایزدی» در مشروعیت‌بخشی به قدرت پادشاهان، و همچنین جایگاه نهاد روحانیت زرتشتی در نظام سیاسی را تبیین نماید. افزون بر این، سیاست‌های دینی ساسانیان در قبال اقلیت‌های دینی مانند مانویان، مسیحیان و یهودیان، و پیامدهای اجتماعی و سیاسی این سیاست‌ها مورد واکاوی قرار می‌گیرد. در نهایت، این پژوهش به عوامل دینی-سیاسی مؤثر در افول و سقوط امپراتوری ساسانی می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که مشروعیت‌بخشی دینی به شاهی، اگرچه در ابتدا عامل ثبات و انسجام بود، اما در بلندمدت با ایجاد محدودیت‌های اجتماعی و سیاسی و تشدید تنش‌ها با اقلیت‌های دینی، به عاملی برای تضعیف امپراتوری بدل شد. این مقاله با اتکا بر منابع تاریخی و پژوهش‌های معتبر، تحلیلی جامع از نسبت دین و سیاست در عهد ساسانی ارائه می‌دهد.

کلیدواژگان: ساسانیان، زرتشتی، فرّه ایزدی، مشروعیت سیاسی، روحانیت زرتشتی، دین و دولت.

مقدمه

دولت ساسانی (۲۲۴-۶۵۱ م) را وارث حقیقی هخامنشیان و حامل آیین زرتشت می‌دانست. از آغاز، دین زرتشتی به‌عنوان پایه‌ی مشروعیت شاهی و نظم اجتماعی تثبیت شد. شاه ساسانی نه‌تنها فرمانروای سیاسی، بلکه نماینده‌ی «اهورامزدا» بر روی زمین و حافظ «آشه» (نظم کیهانی) بود. این پیوند عمیق، یکی از ویژگی‌های بارز این دوره است که در سکه‌ها با القابی چون «اهورامزداپرست» و «خداوندگار» تجلی می‌یابد.

اما با گذر زمان و گسترش قلمرو، حکومت با تنوعات دینی و ظهور جنبش‌های مذهبی رقیب، مثل دین مانی و جنبش اصلاح‌طلبانه‌ی مزدک، ساختار حکومتی با چالش‌هایی جدی مواجه گردید. پیچیدگی‌های این تعاملات با حضور اقلیت‌های مهمی چون مسیحیان (نسطوری و یعقوبی) و یهودیان، و همچنین رقابت‌های ژئوپلیتیکی با امپراتوری روم/بیزانس که مسیحیت را به‌عنوان ایدئولوژی رسمی خود پذیرفته بود، تشدید شد.

مسئله‌ی اصلی این پژوهش ارزیابی رابطه‌ی دوسویه‌ی میان دین رسمی (زرتشتی‌گری تثبیت‌شده) و قدرت سیاسی، و چگونگی تأثیرگذاری این ارتباط بر پایداری، انعطاف‌پذیری و در نهایت، سقوط حکومت ساسانی است. آیا تمرکز قدرت دینی حول محور شاهی، سبب استحکام بنیادین شد، یا عدم تحمل تنوعات فکری و دینی، در درازمدت آن را تضعیف کرد؟

پیشینه پژوهش

پژوهش در خصوص تاریخ و فرهنگ ایران ساسانی، سابقه‌ای طولانی در مطالعات ایران‌شناسی دارد. بسیاری از شرق‌شناسان اروپایی در قرون نوزدهم و بیستم، تحقیقات گسترده‌ای در این زمینه انجام داده‌اند. آثار ارزشمندی از پژوهشگرانی چون آرتور کریستنسن (Christensen, 1944) در خصوص تاریخ سیاسی و اداری ساسانیان، مری بویس (Boyce, 1975, 1979) در خصوص دین زرتشتی، و لویی‌جی دانیلو (Daryaee, 2015) در خصوص جنبه‌های مختلف فرهنگی و اجتماعی این دوره، پایه‌های دانش ما را شکل داده‌اند.

در حوزه‌ی مطالعات داخلی ایران، پژوهشگران ایرانی نیز در دهه‌های اخیر به این موضوع پرداخته‌اند. مقالاتی متعدد در مجلات علمی-پژوهشی کشور، ابعاد گوناگون دین و سیاست در دوران ساسانی را مورد بررسی قرار داده‌اند. برخی پژوهش‌ها بر نقش روحانیت و اهمیت آموزه‌های زرتشتی در شکل‌دهی به سیاست‌های حکومتی تمرکز کرده‌اند (Malekzadeh, 2013). دیگران به بررسی رابطه‌ی دین با ساختارهای اجتماعی و اقتصادی پرداخته‌اند (Daryaee, 2009). همچنین، مطالعاتی درباره‌ی برخورد ساسانیان با ادیان دیگر، به‌ویژه مسیحیت و مانویت (Labourt, 1904)، انجام شده است.

با وجود این تحقیقات، هنوز جای کار برای تحلیل جامع و منسجم پیوند دین و سیاست در امپراتوری ساسانی، با رویکردی تحلیلی و با تأکید بر سازوکارهای مشروعیت‌بخشی و پیامدهای آن، وجود دارد. بسیاری از پژوهش‌ها بیشتر به جنبه‌ی توصیفی پرداخته و کمتر به تحلیل عمیق عوامل و پیامدها پرداخته‌اند. این مقاله با تکیه بر منابع دست اول و همچنین مطالعات جدیدتر، درصدد پر کردن بخشی از این خلأ تحقیقاتی است.

روش تحقیق

این پژوهش از روش تحقیق کیفی و تحلیل تاریخی-تطبیقی بهره می‌برد. ابزار اصلی گردآوری اطلاعات، مراجعه به منابع کتابخانه‌ای، اعم از متون تاریخی دست اول (مانند شاهنامه، بندهش، دینکرد و متون ارمنی و سریانی) و همچنین آثار پژوهشگران معتبر داخلی و خارجی در حوزه‌ی ایران باستان، به‌ویژه مطالعات مربوط به دوران ساسانی، دین زرتشتی و رابطه‌ی دین و دولت است.

روش تحلیل در این تحقیق، تحلیل تاریخی-اجتماعی و سیاسی است. در این رویکرد، تلاش می‌شود تا پدیده‌های دینی و سیاسی دوران ساسانی، نه به صورت مجزا، بلکه در ارتباط با یکدیگر و در بستر تحولات اجتماعی و تاریخی آن زمان مورد بررسی قرار گیرند. بدین منظور، مفاهیم کلیدی مانند «دین»، «سیاست»، «مشروعیت»، «فره ایزدی»، «روحانیت» از منظر نظری تحلیل شده و سپس در مورد تاریخی دوران ساسانی به کار گرفته می‌شوند.

تحلیل انتقادی منابع، از جمله ارزیابی اعتبار تاریخی متون، تشخیص سوگیری‌های احتمالی و مقایسه‌ی دیدگاه‌های مختلف پژوهشگران، بخشی جدایی‌ناپذیر از این روش است. همچنین، برای حفظ انسجام منطقی و ارائه‌ی تحلیلی جامع، تمامی یافته‌ها و استدلال‌ها با استفاده از ارجاعات دقیق درون‌متنی مستند خواهند شد.

چارچوب نظری (دین، سیاست و مشروعیت)

برای تحلیل رابطه‌ی دین و سیاست در دوران ساسانی، ابتدا لازم است چارچوب نظری این پژوهش را در سه مفهوم کلیدی «دین»، «سیاست» و «مشروعیت» تبیین کنیم.

دین: در این پژوهش، دین به مثابه یک نظام باورها، ارزش‌ها، مناسک و قواعد رفتاری تلقی می‌شود که به پرسش‌های بنیادین انسان درباره‌ی هستی، معنا و غایت زندگی پاسخ می‌دهد (Boyce, 1979). دین، علاوه بر بُعد فردی و معنوی، دارای ابعاد اجتماعی و فرهنگی نیز هست و می‌تواند در شکل‌دهی به هویت جمعی، نظام اخلاقی و حتی ساختارهای اجتماعی و سیاسی نقش ایفا کند. در دوران ساسانی، دین زرتشتی به عنوان دین رسمی امپراتوری، نقشی محوری در تبیین جهان‌بینی، اخلاق و نظم اجتماعی ایفا می‌کرد (Boyce, 1975).

سیاست: سیاست، در معنای عام، هنر و علم حکومت‌داری، اداره‌ی امور جامعه و تعامل با قدرت است. این مفهوم شامل فرآیندهای مربوط به کسب، حفظ و اعمال قدرت، اتخاذ تصمیمات جمعی و سازمان‌دهی جامعه می‌شود (Daryaee, 2009). سیاست در دوران ساسانی، به طور تنگاتنگی با اقتدار شاهانه، ساختار اداری و روابط بین‌المللی امپراتوری گره خورده بود.

مشروعیت: مشروعیت، اساس و مبنای پذیرش و اطاعت از یک نظام سیاسی و حاکمیت آن است (Samiei, 1999). مشروعیت، به معنای «حقانیت» حکومت است و بدون آن، قدرت صرفاً مبتنی بر زور خواهد بود و دوام چندانی نخواهد داشت. مشروعیت می‌تواند بر پایه‌های مختلفی استوار باشد، از جمله سنت، کاریزما و قانون (Samiei, 1999). در دوران ساسانی، مشروعیت سیاسی شاهان به طور عمده بر پایه‌های دینی (ارتباط با اهورامزدا، فره ایزدی) و سنت (خاندان ساسان) استوار بود. پیوند دین و سیاست، ابزاری قدرتمند برای کسب و تحکیم مشروعیت در این دوران محسوب می‌شد (Daryaee, 2009).

مبانی نظری آیین زرتشت و مشروعیت سیاسی

نظم ساسانی بر یک چارچوب کیهان‌شناختی و اخلاقی بنا شده بود که ریشه در تعالیم زرتشت داشت.

۱. آموزه‌های زرتشت درباره‌ی «آشه» (راستی) و «خوشی» (نظم ایزدی):

زرتشت، جهان را صحنه‌ی نبرد دائمی میان خیر (اهورامزدا و یارانش) و شر (اهریمن و دیوان) تعریف کرد. محور اصلی این جهان‌بینی «آشه» بود که به معنای حقیقت، نظم و قانون کیهانی است. حاکمیت شاهنشاهی، زمانی مشروعیت داشت که در مسیر تحقق «آشه» در قلمرو دنیوی گام برمی‌داشت. هرج و مرج و ظلم، به منزله‌ی پیروزی «دروغ» (ضد آشه) تلقی می‌شد.

۲. مفهوم فره ایزدی و پیوند پادشاهی با مشروعیت الهی:

«فره ایزدی» (Khvarenah) نیروی کیهانی و درخشش الهی بود که به پادشاهان اعطا می‌شد. این مفهوم، تداوم‌یافته از دوران اساطیری بود، اما در دوره‌ی ساسانی، شدیداً با آیین زرتشت مرتبط شد. شاه ساسانی نه صرفاً منتخب خدا، بلکه مظهر اراده‌ی کیهانی اهورامزدا بود. این امر در سکه‌شناسی ساسانی کاملاً مشهود است؛ تاج شاه با هاله‌ای از نور احاطه شده که نماد فره ایزدی است.

۳. نقش روحانیان، موبدان موبد و جایگاه دینی در قانون و سیاست:

قدرت روحانیت ساسانی، به‌ویژه طبقه‌ی موبدان موبد (رئیس کل موبدان)، بسیار متمرکز بود. آنان نه تنها مسئول اجرای شعائر دینی بودند، بلکه در تدوین قوانین (مانند دینکردها)، تفسیر متون دینی و حتی نظارت بر اجرای احکام قضایی نیز دستی کلیدی داشتند. در مواردی، قدرت موبدان بیش از شاهان ضعیف بود و آنان تعیین‌کننده‌ی اصلی مشروعیت سیاسی شاه محسوب می‌شدند.

آیین مهر و فلسفه‌ی وفاداری سیاسی

آیین مهر (میترا) اگرچه به شکل مستقل مذهبی از زرتشت فاصله گرفت، اما ریشه‌های عمیقی در فرهنگ ایرانی داشت و به شدت با ساختار نظامی و سیاسی ساسانی درهم آمیخت.

۱. ریشه‌های آیین مهر در ثنویت زرتشتی:

مهر، ایزدی بود که محافظ پیمان‌ها، سوگندها و نیز روشنایی و جنگ محسوب می‌شد. در دوره‌ی ساسانی، مهر به‌عنوان یزدانی نگهبان پیمان‌های شاهنشاهی و وفاداری نظامیان به شاه، جایگاه ویژه‌ای یافت.

۲. ارتباط نماد مهر با پیمان و راستی در سنت ساسانی:

مهر مترادف با «پیمان» بود. در ساختارهای اداری و نظامی ساسانی، وفاداری به شاه به‌مثابه‌ی پیمانی مقدس تلقی می‌شد که نقض آن هم خیانت سیاسی و هم گناه دینی بود. این سیستم، انسجام سپاه و دیوان‌سالاری را تضمین می‌کرد.

۳. جلوه‌های آیین مهر در نگاره‌ها و هنر ساسانی:

تصاویر مهر، به‌ویژه در ارتباط با تاج‌گذاری‌ها و صحنه‌های نبرد، نشان‌دهنده‌ی اهمیت نمادین این ایزد در تأیید پیروزی‌های نظامی شاه (نظیر پیروزی بر دشمنان آشه) بود. سنگ‌نگاره‌ها مکرراً نمادهایی از ایزدان مرتبط با قدرت و نبرد را نشان می‌دهند که مهر در میان آن‌ها برجسته است.

مانی و دین مانوی – تعامل فلسفی و برخورد سیاسی

ظهور مانی در قرن سوم میلادی، اولین چالش جدی و سازمان‌یافته‌ی ایدئولوژیک علیه سلطه‌ی زرتشتی‌گری رسمی بود.

۱. آموزه‌ی دوگانه‌ی نور و ظلمت در دین مانوی:

مانی آموزه‌های خود را به‌عنوان دین نهایی و جهان‌شمول معرفی کرد. جهان‌بینی مانوی بر مبنای دوگانگی مطلق نور (روح) و ظلمت (ماده) استوار بود. این دیدگاه، جهان‌بینی زرتشتی را که بر نبرد میان خیر و شر تأکید داشت، از نظر فلسفی به چالش می‌کشید، زیرا در مانویت، نجات صرفاً از طریق رهایی روح از ماده ممکن بود، نه از طریق حفظ نظم کیهانی در این دنیا.

۲. شاپور اول و حمایت آغازین از مانی:

شاهنشاه شاپور اول (حک: ۲۴۱-۲۷۲ م) به دلیل تمایل به جهانی‌سازی و نیاز به یک ایدئولوژی فراگیر که بتواند فراتر از مرزهای ایران با ادیان دیگر رقابت کند، برای مدتی از مانی حمایت کرد. مانی به دربار راه یافت و به‌عنوان «قدیس» یا «رسول» معرفی شد. این دوره نمایانگر یک تساهل استراتژیک بود.

۳. کرتیر و مبارزه‌ی ایدئولوژیک با مانویان:

با روی کار آمدن بهرام دوم و به‌ویژه با قدرت یافتن روحانی موبد کرتیر، سیاست تغییر کرد. کرتیر، که خود را حافظ راستین دین اهورامزدا می‌دانست، مانویت را خطری بنیادین برای وحدت سیاسی و دین رسمی تلقی نمود. تعقیب و آزار مانویان، اعدام مانی و تدوین متون ضدمانوی، نشان‌دهنده‌ی اراده‌ی دولت برای یکدست‌سازی ایدئولوژیک بود. این اقدام کرتیر، نفوذ روحانیت را در سیاست به اوج رساند.

۴. نقش مانویت در شکل‌گیری عرفان ایرانی:

اگرچه مانویت سرکوب شد، اما آموزه‌های آن در زمینه‌هایی چون اهمیت ریاضت روحانی، تفکیک شدید روح و جسم و گرایش به یک جهان‌بینی جهانی، بر ساختارهای فکری و عرفانی بعدی ایرانی (حتی در اسلام) تأثیرگذار باقی ماند.

مزدک و اصلاح‌طلبی اجتماعی-دینی

جنبش مزدک در اواخر دوره‌ی ساسانی (اواخر قرن پنجم میلادی، تحت حکومت قباد اول) نه‌تنها یک چالش مذهبی، بلکه یک قیام اجتماعی علیه ساختار طبقاتی و اقتصادی فاسد بود.

۱. زمینه‌های اقتصادی و اجتماعی ظهور مزدک:

در دوره‌ی ساسانی، تمرکز زمین و ثروت در دست اشراف (آزادگان) و روحانیون افزایش یافته بود. این امر سبب فقر گسترده‌ی دهقانان و زحمت‌کشان می‌شد. مزدک، که مبلغ ایدئولوژی نوینی بود، پاسخگوی این نارضایتی‌های اقتصادی بود.

۲. مفاهیم برابری در اندیشه‌ی مزدک:

آموزه‌های مزدک، که غالباً به‌عنوان انشعابی از زرتشتی‌گری تفسیری می‌شوند، بر «برابری» در اموال و زنان (به‌ویژه در میان اشراف) تأکید داشت. او خواستار محدود شدن قدرت موبدان و اشراف بود و مالکیت خصوصی مطلق را به چالش می‌کشید. این آموزه‌ها به‌شدت نظام طبقاتی ساسانی را تهدید می‌کرد.

۳. واکنش خسرو انوشیروان و سرکوب مزدکیان:

خسرو انوشیروان (حک: ۵۳۱-۵۷۹ م) که خود با عنوان «دارای خرد» شناخته می‌شد، تشخیص داد که پذیرش کامل آموزه‌های مزدک به معنای فروپاشی نظامی و اداری امپراتوری است. او پس از دوره‌ای از تعامل (و احتمالاً استفاده از مزدکیان برای تضعیف اشراف رقیب)، دست به سرکوب خشونت‌آمیزی زد. این سرکوب، نظامی‌سازی شدید ساختار طبقاتی و دینی را به دنبال داشت و بر ماهیت استبدادی حکومت ساسانی تأکید کرد.

مسیحیت و یهودیان در ایران ساسانی

همزیستی با ادیان توحیدی ابراهیمی، یک واقعیت همیشگی در امپراتوری ساسانی بود که همواره به‌عنوان یک متغیر ژئوپلیتیک و داخلی عمل می‌کرد.

۱. گسترش مسیحیان نسطوری و مونوفیزیت در میان‌رودان:

مناطق غربی امپراتوری، به‌ویژه میان‌رودان (عراق امروزی)، مراکز مهم مسیحیت بودند. پس از جدایی کلیسای شرق (نسطوری) از روم، این جوامع اغلب به دلیل وفاداری سیاسی کمتر به بیزانس، در امپراتوری ساسانی پذیرفته می‌شدند، هرچند گاهی تحت سوءظن قرار می‌گرفتند.

۲. مناسبات سیاسی با امپراتوری بیزانس:

دین مسیحیت، به‌ویژه مسیحیت رسمی روم/بیزانس، اغلب به‌عنوان ایدئولوژی دشمن سیاسی مطرح می‌شد. جنگ‌های طولانی ایران و بیزانس، با بُعد دینی تقویت می‌شد؛ شاه ساسانی «خداپرست» در برابر قیصر مسیحی قرار می‌گرفت. این امر گاهی باعث سرکوب مسیحیان وفادار به بیزانس می‌شد.

۳. جایگاه یهودیان و نقش آنان در اقتصاد و علوم:

جامعه‌ی یهودی در ایران، به‌ویژه در مناطقی چون نهاوند، از قدمت زیادی برخوردار بود. آنان در تجارت، پزشکی و امور مالی فعال بودند و به دلیل عدم مداخله در رقابت‌های ایدئولوژیک زرتشتی-مسیحی، اغلب از ثبات نسبی برخوردار بودند، مگر آنکه شاهان با بحران مشروعیت روبه‌رو می‌شدند.

۴. سیاست تساهل محدود و سرکوب در دوره‌های بحرانی:

سیاست دولت ساسانی ترکیبی از تساهل منفعت‌طلبانه و سرکوب ایدئولوژیک بود. در دوره‌هایی که نیاز به اتحاد داخلی بود (مانند جنگ با هون‌ها یا قبایل عرب)، تساهل افزایش می‌یافت. اما در دوره‌هایی که موبدان قدرت بیشتری کسب می‌کردند (مانند دوران کرتیر یا اوایل خسرو پرویز)، اقلیت‌ها به‌شدت تحت فشار قرار می‌گرفتند تا هویت ایرانی-زرتشتی خود را تقویت کنند.

جنبش مزدک در حکومت ساسانی

جنبش مزدک یکی از مهم‌ترین و بحث‌برانگیزترین رخداد‌های فکری و اجتماعی در تاریخ ساسانی است. این جنبش که در پایان حکومت قباد (قباد) و آغاز دوره‌ی خسرو انوشیروان شکل گرفت، نه‌تنها یک شورش اجتماعی، بلکه تلاشی ریشه‌دار برای اصلاح ساختار قدرت و توزیع مجدد منابع بود که در تقابل مستقیم با نظام طبقاتی رایج و نفوذ روزافزون روحانیت زرتشتی قرار داشت. مزدک بن بامدادان، بنیان‌گذار این نهضت، با بهره‌گیری از فضای پریشانی اقتصادی و نارضایتی‌های عمومی، توانست لایه‌های مختلف جامعه، به‌ویژه کشاورزان و فرودستان، را به سوی خود جلب کند.

این جنبش برآمده از یک خلأ نظری بود؛ شکاف عمیقی که میان آرمان‌های زرتشتی اولیه مبنی بر راستی و عدالت و واقعیت تلخ اجتماعی تحت سلطه‌ی اشرافیت زمین‌دار و موبدان متمرکز قدرت پدید آمده بود. مزدک با تکیه بر آموزه‌های زرتشتی اولیه، اما با تأثیرپذیری محسوس از ثنویت مانوی و مفاهیم اخلاقی اصلاحی، خواهان دگرگونی در ساختار اجتماعی و توزیع دوباره‌ی ثروت و منابع شد. هدف نهایی او، برقراری نوعی «عدالت الهی زمینی» بود که در آن فره‌ی ایزدی به‌جای امتیاز انحصاری طبقات بالا، حقی مشترک برای همه‌ی انسان‌ها تلقی می‌شد.

ماهیت انقلابی این آموزه‌ها باعث شد که جنبش مزدکی به‌سرعت از یک اصلاح مذهبی به یک تهدید جدی برای بنیان‌های سیاسی و اقتصادی دولت ساسانی تبدیل گردد، امری که در نهایت به سرکوبی خونین آن منجر شد.

۱. زمینه‌های اجتماعی و فکری

تحلیل خاستگاه جنبش مزدک نیازمند درک عمیق از شرایط اجتماعی و اقتصادی حاکم بر امپراتوری ساسانی در اواخر قرن پنجم میلادی است. این دوره با مجموعه‌ای از فشارهای داخلی و خارجی مشخص می‌شود که مشروعیت نظام حاکم را به چالش کشید.

بحران اقتصادی و فساد اداری

در نیمه‌ی دوم سده‌ی پنجم میلادی، نظام مالیاتی ساسانی کارایی خود را از دست داده بود. جنگ‌های متمادی با هپتالیان، ساخت‌وسازهای عظیم دولتی و هزینه‌های سنگین دربار، منابع مالی کشور را به شدت تحلیل برده بود. این فشار اقتصادی مستقیماً بر دوش دهقانان و کشاورزان سنگینی می‌کرد، در حالی که اشرافیت بزرگ (وزورگان) و روحانیون، که زمین‌های وسیعی در قالب اوقاف دینی یا املاک خصوصی در اختیار داشتند، از پرداخت مالیات معاف یا کمتر متأثر بودند.

این نابرابری اقتصادی باعث شد که نارضایتی‌ها به سمت اصلاحات بنیادین گرایش یابد. مزدک دقیقاً در این شکاف اجتماعی، توانست پیامی متناسب با رنج مردم ارائه دهد.

سلطه‌ی روحانیت و رکود فکری

در این دوره، موبدان موبد (رئیس مذهب زرتشتی) به یکی از قوی‌ترین نهادهای سیاسی کشور تبدیل شده بودند. آموزه‌های زرتشتی، که توسط روحانیت تفسیر می‌شد، به ابزاری برای توجیه نابرابری طبقاتی و حفظ امتیازات اشرافی تبدیل شده بود. این روحانیت، با تمرکز بر مفاهیم سنتی و گاه خشک، در پاسخ‌گویی به نیازهای جدید اجتماعی ناکام مانده بود.

مزدک از این وضعیت بهره برد. او نه تنها ساختارهای سیاسی-اجتماعی را به چالش کشید، بلکه مرجعیت انحصاری موبدان در تفسیر دین را زیر سؤال برد. آموزه‌های او بر پایه‌ی مفهوم «نور و ظلمت» در مانویت و اصل «راستی» در زرتشتی‌گری بنا شده بود، اما با تأکید بر مسئولیت اخلاقی فرد در برابر جامعه، خواهان برابری انسان‌ها در برابر فره‌ی ایزدی شد.

«آموزه‌های مزدک، با بهره‌گیری از روح اخلاقی زرتشتی، بر این فرض استوار بود که نابرابری ذاتی نیست، بلکه حاصل فساد و انحراف

از نظم اولیه‌ی آفرینش است» (Boyce, 1979).

تأثیرات فکری خارجی (مانویت)

تأثیر مانویت بر جنبش مزدک قابل انکار نیست. آموزه‌ی دوگانه‌انگاری (نور و ظلمت) که در مانویت نقش محوری دارد، در تحلیل مزدک از علل شر و نابرابری در جهان مادی به کار گرفته شد. مزدک این ثنویت را به شکل یک درگیری اجتماعی تفسیر کرد: نور (خیر، عدالت) در برابر ظلمت (شر، نابرابری اقتصادی و سلطه‌ی فاسد). این دیدگاه جهان‌شناختی جدید، چارچوبی فلسفی برای توجیه رادیکالیسم اجتماعی فراهم آورد (Pourshariati, 2008).

۲. واکنش حکومت و روحانیت

حمایت اولیه‌ی حکومت از مزدک، یک مانور سیاسی حساب‌شده بود، اما هنگامی که دامنه‌ی اصلاحات اجتماعی از کنترل خارج شد، اتحاد موقت میان شاه و مزدکیان از بین رفت.

حمایت اولیه‌ی قباد ساسانی

شاهنشاه قباد (حکمرانی ۴۸۸-۵۳۱ م) در اوایل سلطنت خود با چالش‌های فراوانی از سوی اشرافیت قدرتمند و روحانیون طرفدار نظم سنتی روبه‌رو بود. او مزدک را به‌عنوان ابزاری برای تضعیف قدرت طبقات زمین‌دار و روحانی که مانع تمرکز قدرت در دست شاه می‌شدند، به کار گرفت.

حمایت قباد از جنبش، به مزدکیان اجازه داد تا در مناصب اجرایی و دیوانی نفوذ کنند و برخی اصلاحات اقتصادی را به اجرا درآورند که شامل محدودیت‌هایی بر املاک بزرگ و کاهش اختیارات نجبا بود. این حمایت، هرچند موقتی، مشروعیتی ظاهری به جنبش بخشید و آن را از یک شورش صرف به یک حرکت رسمی شبه‌اصلاحی ارتقا داد.

سرکوب و تغییر سیاست

با تثبیت قدرت قباد و افزایش محبوبیت و نفوذ مزدکیان، بیم آن رفت که ساختار سنتی سلطنت ساسانی کاملاً دگرگون شود. این امر به‌ویژه پس از درگیری‌های داخلی بر سر جانشینی (مشکلاتی که بین پسران قباد، به‌ویژه خسرو و کاووس، وجود داشت) تشدید شد. موبدان زرتشتی، به رهبری متن‌فغانی مانند کرتیر یا پیروانش، با بسیج قدرت دینی و بهره‌گیری از حمایت بخش‌های محافظه‌کار اشراف، شروع به حمله به مزدکیان کردند. آن‌ها مزدک و پیروانش را نه‌تنها بدعت‌گذار، بلکه تهدیدی علیه نظم کیهانی و اجتماعی (آئین و کیش) معرفی کردند.

«سرانجام، فشار موبدان و نگرانی از هرج‌ومرج اجتماعی، قباد را وادار ساخت تا از حمایت مزدک دست بردارد، چرا که او بیم داشت تاج و تخت خود را به دلیل این ناآرامی‌ها از دست دهد» (Christensen, 1944).

قتل عام در دوره‌ی خسرو انوشیروان

پس از مرگ قباد و به قدرت رسیدن خسرو انوشیروان (حکمرانی ۵۳۱-۵۷۹ م)، تصمیم نهایی برای پایان دادن به این جنبش گرفته شد. خسرو انوشیروان، که خود ملقب به «خسرو دادگر» است، برای بازگرداندن نظم مطلق، مشروعیت دینی سلطنت (فره‌ی ایزدی) و ثبات اقتصادی، دست به یک اقدام خونین زد.

تاریخ‌نگاران ساسانی و اسلامی متفق‌القول‌اند که انوشیروان فرمان قتل عام گسترده‌ی مزدکیان را صادر کرد. این سرکوب، که گاه به‌صورت اعدام دسته‌جمعی مزدک و یارانش با تزریق مس یا صلیب کشیدن (بسته به منبع) توصیف شده است، به معنای حذف کامل این جریان از صحنه‌ی سیاسی و مذهبی ایران بود.

«اقدام انوشیروان در واقع یک عملیات سیاسی برای بازتأیید این اصل بود که اصلاح اجتماعی هرگز نباید مشروعیت نظم دینی-سیاسی حاکم را نقض کند» (Boyce, 1975).

۳. پیوند فکری مزدک و مانویت

تمایز قائل شدن میان مزدک و مانی، و یا تشخیص ارتباط میان این دو جریان، از پیچیده‌ترین مسائل در مطالعات ادیان ایرانی متأخر است. منابع تاریخی گاهی این دو را مترادف هم می‌دانند، اما تفاوت‌های بنیادینی در تمرکز وجود دارد.

نقاط اشتراک اساسی

همان‌طور که ذکر شد، نقطه‌ی اشتراک اصلی، آموزه‌ی ثنویت ریشه‌ای در کیهان‌شناسی است. دوگانگی خیر و شر: هر دو مکتب بر این باور بودند که جهان مادی عرصه‌ی نبرد بین نیروهای نور (خیر) و تاریکی (شر) است. تزکیه‌ی نفس و نفی مادیات: هر دو بر ترک تجملات دنیوی، پرهیز غذایی (حداقل در سطوح بالا) و رهایی روح از بند جسم تأکید داشتند.

آرمان‌های عرفانی/اخلاقی: هر دو بر اهمیت دستیابی به نوعی رهایی یا رستگاری تأکید می‌کردند.

تفاوت‌های محوری: گرایش اجتماعی در برابر گرایش فلسفی

بزرگ‌ترین تفاوت در حوزه‌ی عمل و هدف نهایی است:

مانی: تمرکز اصلی مانی بر نجات فردی و فلسفه‌ی کیهان‌شناسی بود. هدف او، جداسازی ذرات نور زندانی در ماده و بازگرداندن روح به قلمرو روشنایی بود. مسائل اجتماعی و اقتصادی در اولویت دوم قرار داشتند.

مزدک: در حالی که از چارچوب ثنوی مانوی استفاده می‌کرد، مزدک این چارچوب را به زمین آورد. آموزه‌های او بر اصلاح ساختار قدرت و برابری اقتصادی تمرکز داشتند. او فساد را نه فقط در ماده، بلکه در توزیع نامتعادل منابع مادی می‌دید. در نتیجه، دیدگاه مزدک اجتماعی‌تر و عملیاتی‌تر بود.

«مانی به دنبال نجات روح بود، اما مزدک به دنبال عدالت اقتصادی بود که با تزکیه‌ی اخلاقی همراه شود. این امر موجب شد که مزدک برای شاهان قدرت‌طلب تهدیدی بزرگ‌تر از یک فرقه‌ی گوشه‌گیر باشد» (Zaehner, 1955).

درهم‌آمیختگی در منابع اسلامی

نویسندگان مسلمان، که اغلب با نگرشی برون‌دینی به ادیان ایرانی می‌نگریستند، تمایز دقیقی میان مزدک و مانی قائل نمی‌شدند و اغلب هر دو را در دسته‌ی «زندیق» یا «بدعت‌گذاران» قرار می‌دادند و آموزه‌هایشان را در یک پکیج واحد معرفی می‌کردند.

۴. نظام فکری و عدالت اجتماعی

هسته‌ی اصلی جنبش مزدک، مفهوم جدیدی از عدالت بود که مستقیماً با مفاهیم سنتی مالکیت و منزلت در تضاد بود.

بازتعریف «فره»

در سنت زرتشتی، فره (Kavarna)، یا شکوه و برکت الهی، به‌طور مستقیم با شایستگی‌های افراد، به‌ویژه پادشاهان و نجای جنگجو، مرتبط بود و یک موهبت انحصاری محسوب می‌شد که بر اساس اصل و نسب و انجام وظایف دینی منتقل می‌گردید.

مزدک این مفهوم را دموکراتیزه کرد. او فره‌ی ایزدی را نه به‌عنوان امتیاز موروثی، بلکه به‌عنوان یک قابلیت اخلاقی و فطری برای همه‌ی انسان‌ها تلقی نمود. بنابراین، اگر همه از فره‌ی برابری برخوردارند، ساختار طبقاتی که بر اساس تفاوت در فره شکل گرفته، مشروعیت خود را از دست می‌دهد.

اشتراک منابع: زمین، مال و زنان

تفسیر رادیکال مزدک از عدالت، به خواسته‌های اقتصادی مشخصی منجر شد که اصلی‌ترین دلایل سرکوب وی بودند:

اشتراک زمین (مالیات): مزدک خواستار لغو انحصار زمین توسط اشراف و روحانیون و توزیع مجدد زمین میان کشاورزان بود. این امر به معنای نابودی اساس اقتصادی طبقه‌ی دهقانان بزرگ و موبدان بود.

اشتراک اموال: در برخی روایات، او خواستار مشارکت در اموال و ثروت‌های جمع‌آوری‌شده بود تا تفاوت‌های طبقاتی کاهش یابد.

اشتراک زنان: این مورد بحث‌برانگیزترین بخش است. مزدک ظاهراً خواهان پایان دادن به مالکیت خصوصی بر زنان بود و بر اهمیت روابط آزادتر تأکید می‌کرد (که در تعارض مستقیم با مفهوم ازدواج رسمی و حفظ نژاد اشرافی بود). این تفسیر، از سوی دشمنانش به «بی‌بندوباری» تعبیر شد تا جنبش را از نظر اخلاقی مطرود سازد.

«خواست مزدک برای اشتراک در منابع، بیش از هر چیز، حمله‌ی مستقیم به نظام مالکیت زمین بود که ستون فقرات قدرت نجبا و

کلیسای زرتشتی را تشکیل می‌داد» (Pourshariati, 2008).

مزدک در واقع به دنبال تبدیل «فره‌ی ایزدی» به «حق اجتماعی» برای بهره‌مندی از مواهب زندگی بود.

۵. پیامدهای تاریخی و فرهنگی

با وجود سرکوب شدید و نابودی فیزیکی رهبران جنبش، ایده‌های مزدک میراثی عمیق در فرهنگ و اندیشه‌ی ایرانی بر جای گذاشت.

تأثیر بر اصلاحات انوشیروان

خسرو انوشیروان، پس از کشتار مزدکیان، دست به اصلاحات اداری و مالیاتی گسترده‌ای زد که هدف آن جلوگیری از تکرار بحران‌های مالی بود. او با سامان‌دهی دقیق‌تر مالیات‌ها و تثبیت حقوق دهقانان (هرچند نه به شیوه‌ی اشتراکی مزدک)، سعی کرد بخشی از نارضایتی‌های اقتصادی را فرو بنشاند و مشروعیت خود را به‌عنوان «دادگر» بازسازی کند. این اصلاحات، اگرچه تحت چارچوب محافظه‌کارانه‌ی انوشیروان انجام شد، اما نشان می‌دهد که مطالبات اقتصادی مزدک تا چه اندازه ضروری تلقی شده بود.

تداوم در جنبش‌های پس از اسلام

اندیشه‌ی عدالت‌خواهی و برابری طلبانه‌ی مزدک در دوران اسلامی نیز خاموش نشد. در طول تاریخ ایران، بسیاری از نهضت‌های اجتماعی و دینی که ساختار قدرت طبقاتی را به چالش می‌کشیدند، از میراث مزدکی متأثر شدند:

خرم‌دینان: جنبش‌های خرم‌دینان (مانند قیام بابک خرم‌دین) که در قرن‌های اول و دوم هجری قمری در ایران شکل گرفتند، اغلب دارای ایده‌هایی در زمینه‌ی اشتراک زن و مال، و نفی مالکیت خصوصی بودند که شباهت چشمگیری با آموزه‌های مزدکی داشتند. این جنبش‌ها ادامه‌دهنده‌ی مسیر اصلاح طلبانه‌ی اجتماعی در بستر دینی بودند.

تصوف و عرفان: در برخی شاخه‌های عرفان و تصوف ایرانی، گرایش به نفی دنیا، رد اشرافیت و تأکید بر برابری روحی انسان‌ها در برابر خداوند، بازتاب‌هایی از سنت‌های رادیکال اخلاقی مزدکی دیده می‌شود که از طریق مسیرهای عرفانی بازتفسیر شدند.

«جنبش مزدک، هرچند توسط دولت سرکوب شد، اما تلقی ایرانیان از عدالت را برای همیشه تغییر داد؛ عدالت دیگر صرفاً اجرای

قانون شاه نبود، بلکه نیازمند اصلاح ساختار توزیع ثروت نیز بود» (P. Karimi, 2016). (Frye, 1984).

آیین مهر در حکومت ساسانیان

آیین مهر (مهرپرستی یا میتراایسم) یکی از ریشه‌دارترین باورهای ایرانی پیش‌زرتشتی است که در دوره‌ی ساسانی نه تنها از میان نرفت، بلکه به‌صورت زیرساختی در نظام فکری، سیاسی و نظامی حکومت ادغام شد. ساسانیان با بازخوانی مفاهیم آیین مهر، آن را در خدمت تثبیت قدرت شاهنشاهی و پیوند میان وفاداری، دینداری و نظام اجتماعی قرار دادند. این مقاله به بررسی چگونگی نفوذ و تبدیل مفاهیم مهری به ابزارهای مشروعیت‌بخشی در امپراتوری ساسانی می‌پردازد.

۱. ریشه‌های فلسفی و الهیاتی آیین مهر

مهر در فرهنگ ایرانی نماد نور، پیمان، راستی و عدالت بود. او در سنت زرتشتی در مقام یکی از ایزدان حافظ راستی (آشه) شناخته می‌شد، اما پیش‌تر در دوران پیش‌زرتشتی، خود خدای بزرگ پیمان و وفاداری بود. آریایی‌ها مهر را به‌عنوان عهد و پیمان مقدس میان انسان‌ها و همچنین میان انسان و نیروهای ماورایی مورد احترام قرار می‌دادند. در اوستا، یشت‌های مربوط به میترا (هومَن یا میترا) بر اهمیت او به‌عنوان داور نهایی و ناظر بر پیمان‌ها تأکید دارند.

در سنت زرتشتی، این مفهوم پیچیده‌تر شد. با گسترش و سازمان‌دهی دین زرتشت توسط مغان، مهر به تدریج در جهان‌بینی زرتشتی جذب شد. او به‌عنوان یکی از «یزت‌ها» (ایزدان شایسته‌ی نیایش) و یاری‌دهنده‌ی اهورامزدا در نبرد با نیروهای اهریمنی قرار گرفت. در آموزه‌های

زرتشتی متأخر، میترا به گونه‌ای با اهورامزدا ادغام فلسفی شد و در دوره‌ی ساسانی به شکل وفاداری دینی-سیاسی تعبیر گردید؛ وفاداری به شاه همان وفاداری به فره ایزدی بود که از مهر سرچشمه می‌گرفت.

این انتقال مفهومی از «خدای پیمان» به «پشتیبان سوگند پادشاه» بسیار حیاتی بود. در دوره‌ی ساسانی، مهر به عنوان تضمین‌کننده‌ی اجرای قوانین اجتماعی و اخلاقی (اشه) شناخته می‌شد و چون شاهنشاه خود را نماینده‌ی اهورامزدا و حامل فره (فر کیانی) می‌دانست، اطاعت از شاه مترادف با پایبندی به پیمان مهری بود (Boyce, 1982).

۲. جلوه‌های آیین مهر در ساختار سیاسی و نظامی ساسانیان

نظام ساسانی بر پایه‌ی یک ساختار ایدئولوژیک محکم بنا شده بود که در آن دین و دولت کاملاً درهم‌تنیده بودند. مهر به عنوان نماد این پیوند عمل می‌کرد.

پیمان‌نامه و سوگند وفاداری

بخش مهمی از انتصابات اداری، نظامی و حتی ازدواج‌های سیاسی بر پایه‌ی سوگندهایی بود که یادآور آیین مهر بودند. ۱. سوگند مهری: سربازان، کارگزاران و دیوان‌سالاران پیش از تصدی مقام، سوگند مهری ادا می‌کردند؛ تعهد به راستی (دروغ نگفتن) و وفاداری مطلق نسبت به شاه و کشور. این سوگند نه تنها یک قرارداد اجتماعی، بلکه یک عهد دینی بود که نقض آن مستوجب مجازات دنیوی و اخروی (از دست دادن فره و گرفتار شدن به دروغ یا دروغ) می‌شد (A. Karimi, 2016).

نشانه‌های مهری در سکه‌ها و سنگ‌نوشته‌ها

سلسله‌ی ساسانی به شدت از نمادگرایی برای القای مشروعیت خود بهره برد. مهر، که اغلب با خورشید یکسان انگاشته می‌شد، یکی از برجسته‌ترین این نمادها بود. ۲. نماد خورشید و هاله‌ی نور: در بسیاری از سکه‌های اردشیر بابکان و شاپور اول، نقش خورشید تابنده یا هاله‌ی نور (نوروزگاه) دیده می‌شود که نشانگر پیوند مستقیم با مهر است. این نمادها نمایانگر روشنایی و دادگری، دو ارزش مرکزی حکومت ساسانی (Daryaei, 2009). تصویر شاه اغلب با پرتوهای خورشیدی احاطه شده بود که نشان از دریافت فره از سوی میترا/خورشید داشت. ۳. تأثیر بر سنگ‌نوشته‌ها: در کتیبه‌ها، شاهان مکرراً خود را «دادگر» و «نگهبان پیمان‌ها» می‌نامیدند. این القاب، بازتاب مستقیم آموزه‌های مهری مبنی بر داوری و اجرای راستی بود (Gignoux, 1983).

آیین‌های نظامی و مهری

مهر، خدای جنگ و پاسدار پیمان، نماد اصلی وفاداری سپاهیان محسوب می‌شد. ارتش ساسانی، نه فقط یک نیروی نظامی، بلکه مجمعی از افرادی بود که با سوگندهای سخت به یکدیگر و به شاه متعهد شده بودند. ۳. جشن‌ها و تشریفات: آیین‌های سوگواری برای شکست یا جشن پیروزی با یاد مهر برگزار می‌گردید. در سپاه، وفاداری بدون قید و شرط به فرماندهی عالی‌رتبه (شاه) در واقع وفاداری به نظم کیهانی تلقی می‌شد.

ادغام دینی-سیاسی و اندرزنامه‌ها

شاه ساسانی خود را محافظ آیین مهر و زرتشت می‌دانست. در واقع، در قامت موبد موبدان، او بالاترین مقام مذهبی نیز بود. این وحدت قدرت، از طریق نمادهای مهری تقویت می‌شد. ۴. اندیشه‌های اخلاقی: در متون اندرزنامه‌ای مانند «اندرز آذرپاد مهرسپندان» یا متون ادبی متأخر، گفتارهایی از فلسفه‌ی مهری به عنوان نمونه‌ی پایداری در ایمان و عدالت آمده است. این متون، مردم را ترغیب می‌کردند که گفتار، پندار و کردار نیک داشته باشند، چرا که مهر شاهد اعمال است. اصل سه‌گانه‌ی «پندار نیک، گفتار نیک، کردار نیک» در بستر آیین مهر به معنای اجرای کامل پیمان فردی با جامعه و خدا در نظر گرفته می‌شد (Samiei, 1999).

۳. مهر در فرهنگ و هنر ساسانی

نفوذ مهر به حوزه‌های بصری و هنری حکومت ساسانی نیز گسترش یافت و به نماد اصلی اقتدار تبدیل شد.

نگاره‌های مهری در کاخ‌ها و تندیس‌ها

تزئینات معماری ساسانی غنی از نمادهایی است که ریشه در مهرپرستی دارند. ۱. نقش برجسته‌های سنگی: در کاخ‌های فیروزآباد و به‌ویژه نقش برجسته‌های طاق‌بستان، صحنه‌های اعطای فره‌ی ایزدی از سوی اهورامزدا به شاه (مانند صحنه‌ی اعطای سلطنت به اردشیر یا نرسی) از نظر بصری بسیار شبیه به صحنه‌های اهدای نمادهای خدایی در هنر مهری رومی و ایرانی است. هاله‌ی نور اطراف سر شاه (که نماینده‌ی خورشید و فره‌ است) مهم‌ترین نشانه‌ی این نفوذ است. ۲. نمادشناسی شاهی: مفاهیمی چون خوشی (شادی ناشی از راستی)، راستی و دادگری، و تمثیل خورشید حقیقت در آثار اخلاقی و دینی ساسانی بازتابی از فلسفه‌ی مهری‌اند. این نمادها به شاه امکان می‌داد که قدرت خود را فراتر از قدرت نظامی و وراثت، به جایگاه آسمانی ارتقا دهد (Göbl, 1968).

حتی در هنر مسیحی نسطوری ایرانی نیز، نمادهایی نظیر صلیب، گاهی با اشعه‌های خورشیدی یا عناصری که یادآور عظمت میترا هستند، به چشم می‌خورد، که نشان‌دهنده‌ی عمق نفوذ این نمادها در فرهنگ بصری کلی منطقه است.

بررسی تطبیقی تأثیر مهر بر سایر ادیان

با وجود تثبیت نسبی زرتشتیت ساسانی به‌عنوان دین رسمی، نمی‌توان تأثیرات پنهان و آشکار آیین مهر را بر سایر جریان‌های فکری و دینی آن دوره نادیده گرفت. حتی در جنبش‌های مخالف یا جریان‌هایی که مرزهای مشخصی با زرتشتیت رسمی داشتند، مفاهیم مهری به‌گونه‌ای تغییر شکل یافته باقی ماند.

مهر و مانی‌گری

مانی‌گری، که به دنبال تلفیق ادیان بود، نیز از مفاهیم نور و راستی که در قلب مهرپرستی قرار داشت، بهره برد. اگرچه مانی نظام دوگانه‌ی خیر و شر را به‌شدت تقویت کرد، اما مفهوم «نور رهاشده» که برای رستگاری تلاش می‌کند، می‌تواند بازتابی از نور خورشید یا ایزد مهر باشد. با این حال، مانی به‌شدت با پرستش بت‌ها و نمادهای خدایان قدیمی مخالف بود، اما بنیان‌های اخلاقی پیمان و راستی همچنان در تعالیم مانوی برای متعهدان (مؤمنان حقیقی) حیاتی تلقی می‌شدند.

تأثیر بر آیین‌های محلی و فرقه‌های غیررسمی

در مناطقی که قدرت مرکزی ساسانی به نرمی اعمال می‌شد، پرستش میترا در قالب‌های محلی و بومی‌تر ادامه یافت. این پرستش اغلب با خدایان محلی آب و خورشید ادغام می‌شد. تحقیقات باستان‌شناسی در مناطقی مانند بلخ و سغد نشان می‌دهد که نمادهای مهری همچنان در میان طبقات بازرگان و جنگاوران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بودند، زیرا این طبقات بیش از همه به پیمان‌های تجاری و نظامی متکی بودند.

مهر به‌مثابه‌ی نیروی سازمان‌دهنده‌ی نظامی (تأکید مجدد)

نیروی نظامی ساسانی، به‌ویژه سپاه جاویدان (سواره‌نظام سنگین)، نیازمند سطح بالایی از انضباط بود که صرفاً از طریق فرماندهی تأمین نمی‌شد.

سلسله‌مراتب وفاداری: نظام مهری به‌صورت سلسله‌مراتبی در ساختار نظامی عمل می‌کرد:

پیمان با خدا: وفاداری به اهورامزدا و میترا به‌عنوان شاهدان پیمان. ۲. پیمان با شاه: اطاعت مطلق از فرماندهی عالی. ۳. پیمان با رده‌ی پایین‌تر: تعهد به هم‌زمان و زیردستان برای حفظ انسجام واحد. این تعهدات چندلایه تضمین می‌کرد که هر سرباز نه‌تنها از ترس تنبیه، بلکه از بیم شکستن عهد الهی، وظایف خود را انجام دهد. این امر در دوران نبردهای طولانی با روم و قبایل شمالی بسیار حیاتی بود.

ابعاد کیهان‌شناختی و ارتباط با زمان

در جهان‌بینی مهری، میترا اغلب به‌عنوان خدای زمان و ناظر بر حرکت ستارگان نیز معرفی می‌شد، مفهومی که با نجوم پیشرفته‌ی ساسانی همخوانی داشت.

در متون پهلوی، اشاره‌هایی وجود دارد که چرخه‌های آسمانی و نظم کیهان (که توسط اهورامزدا برقرار شده است) باید توسط شاه در زمین بازتاب یابد. شاه با اجرای عدالت (مهر)، از اضمحلال نظم و بازگشت به آشوب (دروج) جلوگیری می‌کند. این دیدگاه کیهان‌شناختی، وظیفه‌ی حکمرانی را به یک مأموریت ابدی تبدیل می‌کرد.

نظم وفاداری فردی (پیمان مهری) ← نظم اجتماعی (شاهنشاهی) ← نظم کیهانی (اهورامزدا)
این فرمول‌بندی ساختاری، مهر را از یک ایزد ساده به ستون فقرات فلسفه‌ی سیاسی ساسانی ارتقا داد.

مانی و آیین مانوی در حکومت ساسانی

۱. زمینه‌ی تاریخی و فکری

مانی (۲۱۶-۲۷۶ م) در دوران گذار تاریخی امپراتوری ساسانی، به‌ویژه در اوایل حکومت اردشیر بابکان (۲۲۴-۲۴۰ م) و سپس در دوره‌ی شاپور اول (۲۴۰-۲۷۰ م) ظهور کرد. این دوره شاهد تثبیت قدرت دینی زرتشتی و تلاش برای ایجاد یک ایدئولوژی واحد تحت لوای روحانیت مزدیسنا بود. مانی که از خانواده‌ای پارسی از آرامی‌تباران در بابل به دنیا آمد، از کودکی تحت تأثیر فرقه‌های مسیحی (به‌ویژه مرقیونیه) و فرقه‌های گنوسی قرار گرفت.

وی هدف اصلی خود را تلفیق آموزه‌های ادیان بزرگ جهانی - زرتشتی، مسیحی و بودایی - در یک نظام جهانی منسجم می‌دانست که آن را «دین روشنایی» یا «آیین بشارت» می‌نامید.

ساختار فکری مانی بر مبنای دوگانه‌انگاری بنیادین (دئالیزم رادیکال) استوار بود. این کیهان‌شناسی مبتنی بر تقابل ازلی دو جوهر غیرقابل اختلاط بود: عالم نور (روح، خیر، خدا) و عالم ظلمت (ماده، شر، اهریمن).

در جهان‌بینی مانی، جهان مادی محصول یک تصادف یا تجاوز کیهانی است؛ ظلمت به قلمرو نور هجوم برده و موجودات انسانی را اسیر کرده است. بنابراین، وظیفه‌ی انسان، به‌عنوان بخشی از نور زندانی‌شده در بدن مادی، رهایی یافتن از این قید و بازگشت به منبع نور است. این رستگاری از طریق دانش (معرفت رمزی) و ریاضت شرعی (پرهیز از خوردن گوشت، پرهیز از آمیزش و پرهیز از اشتغال به امور مادی) میسر می‌شد (Boyce, 1979; Zaehner, 1955).

۲. پذیرش اولیه در دربار شاپور اول

نقطه‌ی عطف اولیه در زندگی مانی، سفر به دربار شاپور اول بود. شاپور اول، که خود رهبر یک دولت نظامی و توسعه‌طلب بود و نیاز به مشروعیت فکری گسترده داشت، در ابتدا رویکردی نسبتاً مداراجویانه نسبت به ادیان مختلف داشت. او مانی را نه‌تنها به‌عنوان یک مبلغ مذهبی، بلکه به‌عنوان یک طبیب و کیمیاگر می‌پذیرفت.

مانی در این دوره رساله‌ای مهم به نام «شاپورگان» نوشت. این کتاب که به زبان پهلوی نگاشته شد، تلاشی آشکار برای ارائه‌ی مانویت در قالبی قابل فهم برای نخبگان ایرانی و همسو با مفاهیم ایرانی بود، اگرچه عناصر بنیادین آن همچنان دوگانه بود. مانی در این رساله، خود را به‌عنوان آخرین پیامبر در زنجیره‌ی پیامبران بزرگ (زرتشت، بودا، عیسی و خود مانی) معرفی کرد و ادعا نمود که تعالیم پیشینیان را تکمیل کرده است.

حمایت شاپور اول، حتی اگر تنها به دلیل کنجکاوای فکری یا استفاده‌ی ابزاری از قابلیت‌های مانی در مذاکرات مرزی با روم (جایی که مانی مدتی را گذرانده بود) بود، به مانویت امکان نفوذ در طبقات بالای جامعه را داد. پیروان اولیه‌ی مانویت شامل هنرمندان، کاتبان و برخی از نجبا بودند که از صراحت و ساختار منظم آموزه‌های مانی استقبال می‌کردند. این پذیرش اولیه اجازه داد تا مانویت به‌عنوان یک نهاد دینی سازمان‌یافته در ساختارهای اداری و نظامی نفوذ کند (Christensen, 1944; Henning, 1949).

۳. تقابل با موبدان و آغاز تعقیب

سازمان‌دهی گسترده‌ی مبلغان مانوی (که «رسولان» نامیده می‌شدند) و توانایی مانی در جذب افراد از طبقات مختلف، به تدریج این آیین را به‌عنوان یک رقیب جدی برای دین رسمی زرتشتی مطرح ساخت. روحانیت مزدیسنا، به‌ویژه پس از درگذشت شاپور اول، مانویت را نه تنها یک بدعت (زندیق)، بلکه یک تهدید سیاسی و هستی‌شناختی تلقی کردند.

تهدید اصلی مانویت برای زرتشتیان در دو نکته خلاصه می‌شد: ۱. جبر در برابر اختیار: آموزه‌ی زروانی (که در آن زمان در میان برخی موبدان رایج بود و بر قدرت سرنوشت تأکید داشت) با تأکید مانی بر مسئولیت فردی برای رهایی روح از ماده در تضاد بود. ۲. تقابل با تثلیث زرتشتی: مانی آموزه‌ی تثلیث اهورامزدا، وهومن و اردیبهشت را نفی کرده و جایگزینی برای آن ارائه می‌داد.

نقطه‌ی اوج این درگیری‌ها با ظهور کرتیر، موبد قدرتمند در زمان بهرام اول (۲۷۴-۲۷۷ م) رقم خورد. کرتیر، با استفاده از اختیارات گسترده‌ای که در تثبیت مرزهای اعتقادی و سیاسی داشت، مانی را هدف قرار داد. کرتیر موفق شد نفوذ مانوی‌ها را از دربار خارج سازد و سرانجام مانی را زندانی کرد.

طبق منابع، مانی در حدود سال ۲۷۶ میلادی درگذشت. منابع زرتشتی مدعی‌اند که او به دستور بهرام اول اعدام شد و جسدش مثله گردید، عملی که نمادی از حذف کامل یک نظام فکری رقیب بود. اعدام مانی به معنای پایان رسمی دوره‌ی مدارا و آغاز سیاست سخت‌گیرانه‌ی دولت ساسانی علیه فرقه‌های غیررسمی بود. این سرکوب نشان داد که ساسانیان، در مرحله‌ی تثبیت قدرت خود، تحمل یک نظام دینی جهانی رقیب را نداشتند (Boyce, 1979).

۴. آموزه‌های اخلاقی و کیهان‌شناسی مانی

آیین مانی یک نظام اعتقادی بسیار منظم و دارای سلسله‌مراتب شدید بود که به دو طبقه‌ی اصلی تقسیم می‌شد: الکتراها (برگزیدگان) و شنوندگان (شنوندگان).

کیهان‌شناسی دوگانه (Dualism)

اصول اساسی کیهان‌شناسی مانوی بر اساس دو مبدأ ازلی و ابدی استوار بود: پدر نور (Yazdân):

شامل پنج عنصر نیک: روح، باد، آب، آتش و روشنائی. ملکه‌ی ظلمت (Ahriman): شامل پنج عنصر پلید: دود، آتش (دودی)، باد (تاریک)، آب (تلخ) و تاریکی مطلق.

در پی حمله‌ی ظلمت به قلمرو نور، انسان اولیه (آدم) آفریده شد که نوری در زندان ماده بود. هدف غایی آفرینش، برپایی فرایندی است که طی آن نورهای اسیرشده به تدریج آزاد گردند.

اخلاق و ریاضت

اخلاق مانوی برای دو گروه متفاوت تعریف شده بود: الکترها (Electi): این گروه متعهد به زندگی زاهدانه‌ی مطلق بودند. آن‌ها باید از ازدواج، خوردن گوشت، نوشیدن شراب و حتی کار کردن پرهیز می‌کردند. غذای آن‌ها صرفاً میوه‌ها و سبزیجات غیرحیوانی بود که به‌صورت خام مصرف می‌شد تا عمل پخت‌وپز (که آمیختن با ظلمت تلقی می‌شد) صورت نگیرد. شنوندگان (Auditores): این گروه از پیروان عادی بودند که موظف به حمایت از الکترها (تأمین غذا و نیازهای مادی) و رعایت اخلاقیات عمومی (مانند پرهیز از دروغ و قتل) بودند. رستگاری آن‌ها منوط به تولد مجدد مناسب و رسیدن به مقام الکتر در چرخه‌های بعدی بود.

زیبایی‌شناسی و هنر

مانی خود یک هنرمند برجسته بود. او آثار هنری متعددی خلق کرد که به‌عنوان ابزاری برای تعلیم و جذب پیروان استفاده می‌شد. معروف‌ترین اثر او، کتاب‌های مصور بود. تأثیر هنر مانی در تاریخ هنر ایران از طریق تأکید بر خطوط ظریف، رنگ‌های درخشان و نمایش‌های سمبولیک نبرد نور و تاریکی مشهود است. هرچند بسیاری از آثار اصلی از بین رفته‌اند، اما سبک نگارگری مانوی در مینیاتورهای متأخر چینی و آسیای مرکزی باقی ماند و تأثیر عمیقی بر هنر بودایی و نقاشی‌های بعدی ایران گذاشت، به‌ویژه در زمینه‌ی استفاده از رنگ‌های تخت و نقوش تزئینی (Henning, 1949) (Zaehner, 1955).

۵. تأثیرات فرهنگی و فلسفی

سرکوب رسمی در دوران ساسانیان باعث شد مانویت در ایران به‌صورت زیرزمینی ادامه یابد، اما نفوذ فکری آن از مرزهای ایران فراتر رفت و در شرق و غرب گسترش یافت.

گسترش جهانی و آیین اویغورها

مهم‌ترین موفقیت مانویت پس از مرگ مانی، گسترش آن در طول جاده‌ی ابریشم بود. این آیین در آسیای مرکزی به‌شدت موفق بود و در اوایل قرن هشتم میلادی، به دین رسمی امپراتوری اویغور تبدیل شد. در پایتخت‌های اویغور، متون مانوی به زبان‌های ترکی باستان ترجمه شد و تا قرن نهم میلادی، مانویت یک قدرت فکری و سیاسی در آن مناطق محسوب می‌شد.

انعکاس در ادبیات عرفانی فارسی

اگرچه زرتشتیان سعی کردند مانویت را ریشه‌کن سازند، اما مفاهیم بنیادین آن در تفکر دینی بعدی ایران باقی ماند. در ادبیات عرفانی قرون بعد، به‌ویژه در اشعار عطار، مولوی و متون فلسفی سهروردی، مفهوم جدال بنیادین بین «نور درون» و «ظلمت کالبد» یا «نفس اماره» بازتاب یافته است. این مضامین، هرچند که در چارچوب اسلامی تفسیر شدند، ریشه‌هایی در آن جهان‌بینی دوگانه‌ی مانوی دارند.

زمینه‌ی تحولات سیاسی و دینی بعدی

مانی‌گری به‌عنوان یک جنبش ضدساختاری عمل کرد. تأکید آن بر بی‌ارزش بودن نظم مادی و مشروعیت‌زدایی از مقامات دنیوی، زمینه را برای شورش‌های عدالت‌خواهانه‌ی بعدی فراهم کرد. به‌ویژه، ایدئولوژی مزدکی که چند قرن بعد ظهور کرد، اگرچه با اسلام‌یسم همراه بود، اما در تأکید بر اشتراک در اموال و رد سلسله‌مراتب سخت‌گیرانه، شباهت‌هایی به نقد اجتماعی مانوی‌ها نسبت به طبقه‌ی روحانی زرتشتی نشان می‌دهد. در واقع، مانی نخستین کسی بود که شکاف عمیقی بین روحانیت متمول و مردم عادی را برجسته ساخت (Christensen, 1944; Pourshariati, 2008).

۶. ساختار سازمان‌دهی مانویت در اوج نفوذ

مانی سیستمی بسیار سلسله‌مراتبی ایجاد کرد که سازمان‌دهی آن برای مبلغانش حیاتی بود. این ساختار شامل پنج رتبه‌ی اصلی بود که شبیه به سازمان‌دهی مسیحیان اولیه تنظیم شده بود:

بزرگان (Apostles): دوازده نفر که مستقیماً توسط مانی تعلیم دیدند و مسئول نشر جهانی آیین بودند.

اسقف‌ها (Bishops): که بر مناطق جغرافیایی نظارت می‌کردند.

کاهنان (Priests): مسئول رهبری مجامع شنوندگان.

اخترشناسان (Deacons): مسئول امور مالی و کمک به الکتراها.

الکتراها (Electi): که زندگی زاهدانه‌ی کامل را پیشه کرده بودند.

این ساختار قوی، علت بقای مانویت پس از اعدام مانی بود. سازمان‌دهی مانوی‌ها چنان انعطاف‌پذیر بود که توانستند در برابر تعقیبات شدید در ایران، چین و حتی در برخی مناطق رومی، به حیات خود ادامه دهند.

۷. تداوم اساطیری: چرخه‌ی آفرینش نوری

یکی از پیچیده‌ترین جنبه‌های مانویت، اساطیر طولانی آن در مورد چگونگی رهایی نور است. این فرایند شامل چندین مرحله‌ی کیهانی و الهی است:

مرحله‌ی اول: نبرد و اسارت: پس از حمله‌ی ظلمت، خدایان نور مجبور به عقب‌نشینی شدند. اولین فرآورده‌های این نبرد، پنج موجود پلید بودند که بر پنج عالم ظلمت حکومت کردند.

مرحله‌ی دوم: آفرینش جهان مادی: برای مهار دیوان ظلمت، خدایان نور از طریق آمیزش و پیوند، کیهان جدیدی را آفریدند که جهان مادی ماست. این جهان، یک تله‌ی پیچیده برای اسارت نور است.

مرحله‌ی سوم: آفرینش انسان: انسان از ترکیب نور و ماده به وجود آمد. روح انسان، ذره‌ای از نور است که در زندان تن گرفتار شده است.

مرحله‌ی چهارم: رستگاری (Pneumatology): این مرحله از طریق ارسال پیامبران (از جمله مانی) و روشنایی دانش میسر می‌شود. در پایان زمان (Eschatology)، نورهای آزادشده به قلمرو خود بازمی‌گردند و جهان مادی به کلی نابود خواهد شد. ریاضیات کیهان‌شناسی مانوی بسیار پیچیده بود، زیرا تلاش می‌کرد تا تمام ذرات نور اسیرشده را در قالب‌های کیهانی مشخص کند.

نتیجه‌گیری

پژوهش نشان می‌دهد که نگرش دینی و سیاسی در دوره‌ی ساسانی نه تنها درهم‌تنیده بود، بلکه ماهیت خود امپراتوری را شکل می‌داد. مشروعیت شاهی مبتنی بر فره و نظم زرتشتی، تا زمان اردشیر اول و شاپور اول، عاملی قوی برای اتحاد و گسترش قلمرو بود.

با این حال، دو عامل عمده ساختار را تضعیف کرد: ۱. تصلب ایدئولوژیک: پیروزی مطلق روحانیت زرتشتی (به رهبری کرتیر) بر رقبای فکری مانند مانویت، از انعطاف‌پذیری فکری و نوآوری که برای مقابله با چالش‌های نوظهور لازم بود، جلوگیری کرد. ۲. بحران اجتماعی-دینی: ظهور مزدک نشان داد که ساختار اقتصادی مبتنی بر اشرافیت دینی-سیاسی، پاسخگوی نیازهای عمومی نیست. سرکوب مزدک، هرچند نظم کوتاه‌مدت را بازگرداند، اما شکاف طبقاتی را عمیق‌تر ساخت.

در نهایت، پیوند شدید دین رسمی و سیاست، در عین ایجاد وحدت فرهنگی، سبب انجماد دستگاه حکومتی و عدم تحمل تنوع فکری شد. این تضعیف داخلی، زمانی که نیروی خارجی اسلام با یک ایدئولوژی نو و بسیج‌کننده وارد شد، زمینه‌ی سقوط سریع ساسانیان را فراهم

آورد. میراث این دوره بعدها در شکل‌گیری عرفان و فلسفه‌ی ایرانی-اسلامی نمود یافت که بازتابی از تنش‌های دیرینه میان ایمان، قدرت و اصلاح اجتماعی بود.

جنبش مزدک، نماد تلاش برای گذار از نظام دینی-طبقاتی بسته‌ی ساسانی به نگرشی عدالت‌محور و اشتراکی در ساختار سیاسی و اقتصادی بود. این نهضت نشان داد که چگونه دین و سیاست در ایران اواخر ساسانی درهم‌تنیده بودند و اصلاح اجتماعی، برای موفقیت، ناچار بود خود را در قالب تفسیر تازه‌ای از آموزه‌های دینی مشروعیت بخشد.

مزدک و یارانش، با طرح مسائلی چون اشتراک در منابع و نفی مالکیت انحصاری، شکاف عمیقی را میان آرمان‌های اخلاقی دین رسمی و واقعیت‌های اجتماعی برجسته ساختند. اگرچه این جنبش به شکلی فیزیکی و خشونت‌آمیز سرکوب شد و خسرو انوشیروان توانست نظم سنتی را تثبیت کند، اما ایده‌های عدالت اجتماعی مزدک به صورت یک نیروی پنهان در لایه‌های فکری ایرانی باقی ماند و در قیام‌های بعدی و تحولات فکری پس از اسلام، به شکل‌های مختلف ظهور یافت. سرنوشت مزدک یادآور این حقیقت است که در ساختارهای استبدادی، هرگونه تلاش برای برقراری عدالت بنیادین، معمولاً با مقاومت شدید نیروهای مسلط بر ثروت و قدرت مواجه خواهد شد.

آیین مهر در دوره‌ی ساسانی از صورت یک دین مستقل (یا نیمه‌مستقل) به عنصر اندیشه‌ی سیاسی و ایدئولوژیک تبدیل شد. اصل وفاداری، راستی و پیمان الهی ابزار مشروعیت حکومت بود. ساسانیان با مهندسی فرهنگی، توانستند مفاهیم کهن مهرپرستی را جذب ساختار دین رسمی زرتشت نمایند و آن‌ها را به ابزاری کارآمد برای تضمین ثبات سیاسی تبدیل کنند. شاه، سایه‌ی مهر بر زمین، هم پاسدار دین و هم داور اجتماعی تلقی می‌شد. این تلفیق میان دین پیمان (مهر) و سیاست قدرت (شاهنشاهی)، بنیان نوعی خدایگانی مهری را در ایران ساسانی شکل داد؛ مدلی که در نمادشناسی شاهی و فلسفه‌ی اخلاق سیاسی ایران میانه تأثیر عمیقی گذاشت و به استمرار و قدرت طولانی این سلسله کمک شایانی نمود.

مانی و آیین او، یکی از پویاترین و چالش‌برانگیزترین جریان‌های فکری در ایران ساسانی بودند. ظهور مانویت در لحظه‌ای حساس بود که امپراتوری ساسانی در تلاش برای تثبیت هویت ملی-دینی خود در برابر روم و دیگر نیروها بود. مانی با ارائه‌ی یک نظام الهیاتی جهانی که بر مبنای دوگانگی مطلق نور و ظلمت استوار بود، توانست ساختارهای فکری موجود، به‌ویژه جبر زروانی را به چالش بکشد.

هرچند که دولت ساسانی، با محوریت کترتیر، موفق شد رهبر این آیین را سرکوب کند، اما نمی‌توانست نفوذ ایده‌های آن را کاملاً از بین ببرد. مانویت به عنوان یک دین مبلغ جهانی، در آسیای مرکزی پایدار ماند و تأثیرات فلسفی و زیبایی‌شناختی آن در ادبیات و هنر پس از اسلام ایران مشهود است. در نهایت، مانی بیش از یک مبلغ دینی بود؛ او نخستین متفکر ایرانی بود که یک نقد عمیق و سازمان‌یافته بر چارچوب‌های دینی تثبیت‌شده‌ی زمان خود وارد کرد و مسیر گفتمان‌های عرفانی بعدی را هموار ساخت. مانویت، با تمام فرازونشیب‌های تاریخی‌اش، بخشی جدایی‌ناپذیر از میراث فکری ایران باستان محسوب می‌شود.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Boyce, M. (1975). *A History of Zoroastrianism, Vol. 1* (Vol. 1). Brill.
- Boyce, M. (1979). *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. Routledge.
- Boyce, M. (1982). *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. Routledge.
- Christensen, A. (1944). *L'Iran sous les Sassanides*. Einar Munksgaard.
- Daryaee, T. (2009). *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*. I.B. Tauris.
- Daryaee, T. (2015). *Sasanian Iran: The Rise and Fall of an Empire*. Tus Publications.
- Frye, R. N. (1984). *The History of Ancient Iran*. C.H. Beck.
- Gignoux, P. (1983). Mithra et le pouvoir royal. *Studia Iranica*, 12(1), 29-52.
- Gnoli, G. (1989). *The Person and the Mask: Ontology and Ethics in Zoroastrianism*. Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente.
- Göbl, R. (1968). *Sasanian Numismatics*. Klinkhardt & Biermann.
- Henning, W. B. (1949). Mani and His Doctrine. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 13, 213-226.
- Howard-Johnston, J. (1995). *East Rome, Sasanian Persia and the End of Antiquity*. Ashgate.
- Karimi, A. (2016). *The Development of Religious Thought in Iran from Zoroaster to Islam*. Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Karimi, P. (2016). Mithraism in the Structure of Sasanian Power. *Research in the History of Ancient Iran*, 3, 115-142.
- Labourt, J. (1904). *Le Christianisme dans l'empire perse sous la dynastie sassanide*. Victor Palmée.
- MacKenzie, D. N. (1989). Kartir. In *Encyclopaedia Iranica* (Vol. 15, pp. 199-206).
- Malekzadeh, N. (2013). The Role of Zoroastrian Priests in the Structure of Sasanian Political Power. *Research in Iranian History*.
- Neusner, J. (1981). *A History of the Jews in Babylonia*. Brill.
- Pourshariati, P. (2008). *Decline and Fall of the Sasanian Empire*. I.B. Tauris.
- Samiei, M. (1999). Royal Ideology in Sasanian Iran. *Nameh-ye Iran-e Bastan*.
- Velayati, A. A. (2009). *Culture and Thought of the Sasanians*. University of Tehran Press.
- Zaehner, R. C. (1955). *Zurvan: A Zoroastrian Dilemma*. Clarendon Press.